

ПРИРОДНІ ЗАПОВІДНИКИ ЯК ОСЕРЕДКИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ КАНІВСЬКОГО ПРИРОДНОГО ЗАПОВІДНИКА)

*Л.О. Чорна, кандидат історичних наук
Канівський природний заповідник*

Йдеться про комплексну охорону пам'яток археології, культури та природи на території Канівського природного заповідника. Розкривається значення функціонування заповідника для збереження історичних ландшафтів.

Канівський природний заповідник, охорона природи, пам'ятки археології, історичні ландшафти.

Природно-заповідний фонд України, створений для збереження та відтворення її біорізноманіття, крім природничого, має ще й важливе історико-культурне значення. Звичайно, деяка частина заповідного фонду (дендрологічні парки, парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва) уже із самого початку їх заснування мали значну мистецьку та культурну цінність як видатні витвори людського суспільства.

Мета дослідження – поєднання значущості культурно-історичних та еколого-природничих цінностей природно-заповідного фонду, зокрема, Канівського природного заповідника.

Методом дослідження став аналіз літературних та власних матеріалів.

Результати дослідження. Ще на початку ХХ ст. науковці, які стояли біля джерел формування природно-заповідної мережі України, – В.В. Різниченко [7], В.І. Талієв [8], М.В. Шарлемань [11] та інші, – вказували на історико-культурну та патріотичну цінність заповідання природи. Дослідники вказували на вирішальну роль доквілля на формування духовного світу людини. Класичною в цьому сенсі є праця Н.Я. Григорієва [2], де зроблено історіографічний огляд із зазначеної тематики, зокрема, значна увага приділяється взаємозв'язку природних ландшафтів та українського менталітету.

У сучасних дослідженнях найбільш повно проблема єдності природного та етнокультурного середовища відображена у спільній монографії Я.Б. Олійника та В.В. Стецюка [5].

До природних та етнокультурних феноменів України віднесено і Канівський природний заповідник – місце, де протягом тисячоліть органічно поєдналися історія природи та історія народу. Унікальність рельєфу, краса ландшафтів, колосальне біорізноманіття збереглися в самому центрі густонаселеної України. Тут, упродовж багатьох віків, жили, змінюючи один одного, землероби-трипільці, кочові племена „ямної культури”, скіфи-орачі і найближчі наші предки – древні слов'яни. Тепер про них нагадує топоніміка

краю: Велике і Мале скіфські городища, гори Княжа та Мар'їна, річки Рось, Росава...

Тут, у давні часи, під впливом навколишньої природи, ландшафтного різноманіття, формувався духовний світ українців. До часів панування язичництва у наших пращурів належать і витoki заповідання природи. Тоді, – за висловом Михайла Грушевського, – у слов'ян «дерева заступили місце храмів або якихось образів. Для молитв, жертв, взагалі культу, звичайно служили ті місця, де людина особливо живо відчувала на собі вплив природи, подих тієї таємничої сили, що переймала її і була властивим предметом культу, – де вона уважала за можливе зблизитись до сеї таємничої сили як найближше...» [3]. У перших „празаповідниках” – гаях, які були місцем для проведення культових відправ і мали сакральне значення, – заборонялося не лише рубати дерева, але й приходити без дозволу волхвів. Фактично, можна сказати, що з того часу й почалося збереження історичних ландшафтів.

Неподалік від Канівського природного заповідника є урочище «Перуни», назва якого свідчить, що це було заповідне, священне місце для древніх слов'ян. Імовірно, там зростав, переважно, дубовий гай, оскільки деревом Перуна (бога блискавки і грому) вважався дуб. Археологи, ще наприкінці ХІХ ст., виявили тут укріплення Родні (нині це Княжа гора на території природного заповідника), яке згадується у «Повісті минулих літ» під 980 роком. Сама назва – «Родня» нашоухує на думку, що це було не звичайне укріплення, а таке, що мало важливе значення для київських князів. Можливо, Родня була тим родовим «гніздом», звідки вирушили вверх по Дніпру майбутні засновники Києва. Сюди утікав із Києва князь Ярополк від брата Володимира. У літописі розповідається: «И послуша его [воєводу Блуда – Ч.Л.] Ярополкъ, и бѣжа изъ града, и пришедъ затворися въ градѣ Роднѣ, на устьи Ръси, а Володимиръ вниде в Киевъ, и осѣдяху Ярополка в Роднѣ, и бѣ гладъ великъ и немъ, и есть притча и до сего дне: бѣда аки в Роднѣ» [6, с. 128–129]. Саме у Родні загинув Ярополк, звільнивши київський стіл для князя Володимира.

Однак, Канівські гори є свідками і того часу, коли тут збиралися руські князі, щоб спільно йти на ворога, тут Ярослав Мудрий започаткував Пороську лінію оборони від нападів із півдня.

Розкопки слов'янського городища на Княжій горі розпочав професор Д.Я. Самоквасов у 1876 р. Наприкінці ХІХ ст. їх продовжив Микола Федотович Біляшівський. Прагнучи зберегти археологічні цінності від розграбування місцевим населенням, він купив 1892 р. у поміщика Я.В. Тарновського 14 десятин землі. Так виник хутір «Княжа Гора» – лісова дача археолога, яка стала на багато років своєрідним науково-культурним осередком, де бували видатні митці, історики, літературознавці, письменники, актори. Нині тут розташована садиба природного заповідника.

Саме археолог М.Ф. Біляшівський започаткував охорону усталених ландшафтів Канівських гір, добившись у 1904 р. створення у своєму володінні поблизу Княжої гори лісової захисної дачі площею 7,5 десятин.

На державному рівні інвентаризація та охорона природних ландшафтів як природного та історико-культурного явища розпочалася ще в період

української національної революції 1917–1921 рр. з ініціативи М.Ф. Біляшівського.

Нищення лісів та розорювання схилів Канівських гір сприяли активній ерозії ґрунту, утворенню і росту глибоких ярів. На початку 1920-х років геолог В.В. Різниченко звернув увагу на те, що розростання ярів загрожує навіть могилі Тараса Шевченка. Виноси з ярів спричинили мілину біля Чернечої гори і навіть зміщували русло Дніпра вліво. 27 липня 1923 р. вчений виступив із «Ініціативною запискою» до Секції охорони природи Сільськогосподарського Наукового Комітету Народного Комісаріату Земельних Справ України, де всебічно обґрунтував необхідність створення державного заповідника в околицях Шевченкової могили. 30 липня 1923 р. постановою №156 Наркомзему було засновано Державний лісостеповий заповідник імені Т.Г. Шевченка (нинішній Канівський природний заповідник). До його складу ввійшла і «захисна лісова дача» М.Ф. Біляшівського.

На багатогранну значущість місцевості, як у природничому, так і в історичному сенсі, звертали увагу організатори заповідника при підготовці плану його науково-дослідної роботи. Не випадково до Комісії зі створення заповідника, разом із природничиками, було залучено археолога М.Б. Біляшівського та відомого літературознавця С.О. Єфремова.

Цікавим є опис території майбутнього заповідника, який подала до Наркомзему Комісія з організації заповідника ім. Т.Г. Шевченка у «Доповідній записці» 1924 року: «Гірська місцевість поруч з велетенською долиною Дніпра. Вкриті лісом височини, розірвані глибочними ярами, де весняні та дощові води раз у раз розривають і рвуть їх кручі-береги, виявляючи їх геологічний склад – несподівані серед більш-менш одноманітних просторів славнозвісні «Канівські дислокації» з відкладеннями крейдяної та юрської епох. Уступи гірські, що насуваються нижче Могили на Дніпрі, також здавна звісні, як міста цінних археологічних розкопок та знахідок: «Велике Городище», «Мале Городище» – /імовірно колишні скіфські становища/, «Княжа гора»...» [9].

Зі створенням заповідника не відразу вдалося подолати наслідки бездумного господарювання. Так, зокрема, у місцевій пресі 1926 р. Повідомлялося, що в селі Пекарі на Канівщині (неподалік заповідника) під час великої зливи вода з ярів знесла декілька будівель, а частину луків та городів занесло піском і камінням, від чого вони стали непридатними для пасовищ та обробітку. Таке природне явище (потоки води, мулу та каміння), на Канівщині називали «тучею» (наперед можна зазначити, що молоде покоління канівців уже не розуміє значення цього слова). Діяльність заповідника стала прикладом для населення навколишніх територій, як уникати природних катаклізмів, що тривалий час були характерними для даної місцевості.

Комплексний підхід до охорони заповідника відобразило уже перше його «Положення» 1930 р., яке визначало такі основні завдання цієї природоохоронної установи: «а) зберігати та охороняти фавну та флору, а також рельєф Заповідника...» [10]. Заборонялося полювання, випасання худоби, порубка, добування піску, каменю, глини та інших видів копалин, а також інше його господарське використання. Збереження від порушення рельєфу заповідника, тим самим забезпечувало цілісність археологічних пам'яток,

недоторканність історично усталеного природного ландшафту, який полюбив колись Тараса Шевченка та був натхненням для його поетичних творів.

Наступними роками, незважаючи на різні суспільно-політичні обставини, співробітники заповідника продовжували охороняти як природу заповідника, так і історичні пам'ятки на його території. У 1939 р. природний заповідник було передано Київському державному університету ім. Т.Г. Шевченка як навчальну базу. Дослідження археологічних пам'яток і кваліфікований нагляд за ними здійснювали науковці Г.Г. Мезенцева [4], М.М. Бондар [1] та ін.

Нині на садибі Канівського природного заповідника та на його околицях щороку проходить літня навчальна археологічна практика студентів-істориків Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Під керівництвом викладачів кафедри археології історичного факультету у 2006–2011 рр. на садибі заповідника розкопано декілька жител давніх слов'ян VI–IX ст. н.е. Частина з них музеєфіковані й відкриті для огляду відвідувачами Музею природи заповідника, у якому, поруч із природничими відділами (ботаніки, зоології, геології, дендрології, палеонтології) діють відділи археологічний, історії заповідника, меморіальні кімнати дослідника історії цього краю, першого ректора Київського університету М.О. Максимовича та академіка, археолога М.Ф. Біляшівського. Відвідувачам музею пропонується у супроводі науковців пройтися екологічними стежками, що не лише знайомлять із флорою і фауною заповідника, а й пролягають до історичних пам'яток.

Висновки

За обставин, коли у більшості населення ще переважає споживацьке ставлення як до навколишньої природи, так і до пам'яток історії, що однаковою мірою плюндруються, необхідний комплексний підхід до цієї справи. Органи з охорони пам'яток не мають достатніх ресурсів для охорони історико-культурних об'єктів. Природні заповідники, у штаті яких є державна служба охорони, водночас є дієвими охоронцями нашої історико-культурної спадщини. Цей аспект є ще одним вагомим аргументом для розширення існуючої мережі природно-заповідного фонду України.

Список літератури

1. Бондарь Н.М. Прошлое Канева и его окрестностей / Бондарь Н.М. – К. : КГУ, 1971. – 171 с.
2. Григорієв Н.Я. Українська національна вдача / Григорієв Н.Я. – Манітоба, Вінніпег : Видання Української видавничої спілки в Канаді, 1941. – 61 с.
3. Грушевський М.С. Історія України – Руси : в 11 т., 12 кн. / Грушевський М.С. – К. : Наук. думка, 1991. – Т.1. – 1991. – 649 с.
4. Мезенцева Г. Канівське поселення полян / Мезенцева Г. – К. : Вид-во КДУ, 1965. – 124 с.
5. Олійник Я.Б. Природні та етнокультурні феномени України : монографія / Я.Б. Олійник, В.В. Стецюк. – К. : Київський університет, 2008. – 215 с.
6. Повість минулих літ : Літопис (за Іпатієвським списком) / пер. з давньоруської; післяслово, комент. В.В. Яременка. – К. : Радянський письменник, 1990. – 558 с.

7. Різниченко В. В. Геологічний нарис околиць Шевченкової могили під Каневом / Різниченко В. В. – К., 1924. – 32 с.
8. Талиев В.И. Охраняйте природу! / Талиев В.И. – Х. : ХОЛП, 1914. – 21 с.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. – Ф-27. – Оп. 9. – Спр. 639.
10. ЦДАВО України, – Ф-27. – Оп. 12. – Спр. 1275.
11. Шарлемань Е. Охраняйте рідну природу! / Е. Шарлемань – Х. : Союз, 1918. – 30 с.

Речь идёт о комплексной охране памятков археологии, культуры и природы на территории Каневского природного заповедника. Раскрывается значение функционирования заповедника для сохранения исторических ландшафтов.

Каневский природный заповедник, охрана природы, памятники археологии, исторические ландшафты.

The article deals with the all-embracing protection of the monuments and relict of the archaeology, culture and nature on the area of the Kaniv Natural Reserve. It is revealed the significance of the functioning of the reserve for the preservation of the historical landscapes.

Kaniv Natural Reserve, protection of nature, the monuments and relict of the archaeology, historical landscapes.

УДК: 502.4

ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ІНТЕГРАЦІЇ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

***М.Г. Чорний, кандидат біологічних наук
Канівський природний заповідник***

Проаналізовано сучасний стан природно-заповідних територій України найвищого рівня охорони в аспектах суспільної значущості та взаємодії з місцевими громадами. Запропоновано шляхи інтеграції територій, що охороняються (як базових елементів стійкого розвитку регіонів), у суспільно-економічні процеси.

Заповідні території, громада, суспільство, інтеграція.

Створена за радянських часів мережа природно-заповідних територій (ПЗТ) базувалася, здебільшого, на природних заповідниках та заказниках і відображала ту реальну суспільно-політичну ситуацію в країні, яка диктувалася домінуванням державних інтересів над людськими, низьким рівнем екологічної культури, традиціями широкого застосування державного репресивного апарату для підтримання природоохоронного законодавства на заповідних територіях.